תיקונים

החברה להגנת הטבע

הכביש הרומי
אמאוס - ירושלים

ד"ר משה פישר ◦ צביקה צוק

תוכן העניינים

תמונת השער: כתובת מהכנסיה ~~העליונה~~ התחתונה באבו גוש. פירושה: "גדוד עזר של הלגיון העשירי פרטנסיס". צילם: צביקה צוק

הפקה: אורנה סנפיר

הבאה לדפוס: שלמה מלמד

מבוא

1. **הכבישים הרומיים לירושלים ממערב:**[1] ** (ראה מפה מס' 1)

כמה כבישים עלו לירושלים ממערב בתקופה הרומית, (מצפון לדרום):

א. כביש אנטיפטריס - גופנה[2] ששימש כדרך ראשית מקיסריה לירושלים, דרך אנטיפטריס.

ב. כביש יפו - בית חורון[2] ששימש ככביש ראשי באיזור (דְמוֹסִיָה הודוס — הדרך הציבורית אצל יוסף בן מתיתיהו) וכדרך ממלכתית החל מימי הורדוס. לאורך הדרך היו ישובים יהודיים רבים, שתושביהם התנפלו על הרומאים ומצביאם, קסטיוס גלוס, בראשית המרד (חשוון, 66 לספירה)[3]. בעקבות המרד חרב הישוב היהודי באיזור.

ג. כביש יפו - לוד - אמאוס - ירושלים — יפורט בהמשך[2].

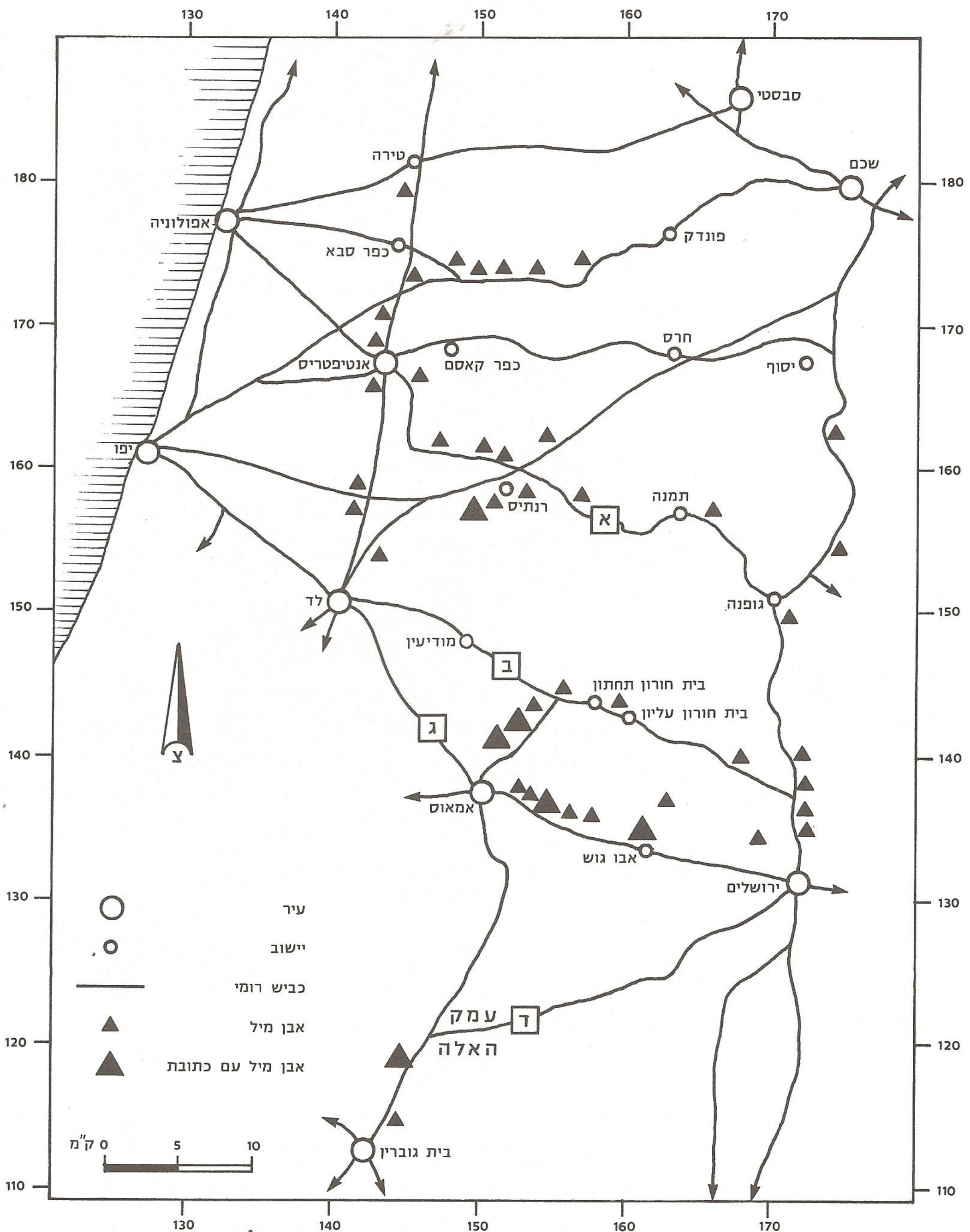
ד. כביש בית גוברין - עמק האלה — הדרך הראשית לירושלים מאיזור עזה, אשקלון ובית גוברין[1].

---

* סב"א הן ראשי תיבות של המפעל - סיורים בארכיאולוגיה. במפעל זה מתקיימות השתלמויות למדריכי החברה. מאמר זה מבוסס על סיור שנערך ב-19.11.84 בהדרכת ד"ר משה פישר.

** סקר ומחקר הכבישים שחברו את ירושלים עם השפלה בעת העתיקה, הם חלק מפעילותה של "הועדה הישראלית לכבישים רומיים ואבני מיל" שבאוניברסיטת תל-אביב. מחקר מקיף על הכבישים מיפו לירושלים עומד להתפרסם בעתיד הקרוב על-ידי צוות החוקרים פרופ' ב. איזק, ד"ר מ. פישר ו~~ד"ר~~ פרופ' י. רול מאוניברסיטת תל-אביב.

מפה מס' 1

שרטוט: ורד רנן

מבוסס על-פי מפת הכבישים הרומיים בהדום הר השומרון. איתן איילון וישראל רול. ראה סעיף 2 בביבליוגרפיה.

כביש נוסף, שנחשב תחילה לכביש רומאי בציר בית ליקיא - בית אענן - אל קוביבה - נבי סמואל (נמצא בין הכביש השני לשלישי ברשימתנו) נבדק, והתברר כי הוא שימש מהתקופה הצלבנית ואילך. זה היה אחד הכבישים הראשיים לירושלים בתקופה זו, והוא עבר דרך המקומות החשובים לנצרות, כמו אל קוביבה שזוהתה אז עם אמאוס, ונבי סמואל הלא הוא הר השמחה.

2. <u>הדרך אמאוס - ירושלים ושרידיה</u> (ראה מפה מס' 2 בעמ' 12-13)

הדרך הנושאת אופי צבאי יצאה מהעיר אמאוס, ששימשה כנקודת מוצא לכבישים (Caput Viarum). היא נסללה ברובה לאורך שני שלישים מן הרכס, ורק במקום שלא נותרה ברירה, היא חצתה נחלים, כמו נחל כסלון ונחל שורק. בקטעים שונים הדרך מתפתלת בעקומות חדות, כמו למשל ליד חורבת מצד ומעלה הרומאים שליד גבעת שאול.

ציר הדרך: אמאוס, חורבת עקד, ריכוז אבני המיל, חורבת מצד, אבו גוש, קסטל, מוצא (קולוניה), מעלה רומאים, גבעת שאול, ירושלים.

נתאר, איפוא, את השרידים העיקריים של הדרך ונתרכז במקומות שבהם ביקרנו במסגרת הסיור.

א. <u>אמאוס (ניקופוליס)</u>[4]:

שרידי העיר החשובה משתרעים בחלקו המערבי של פארק קנדה. שרדו ממנה: בארות המים, בית המרחץ, כנסיות, גתות, קברים ומערכת אמות מים. שאר השרידים טרם נחשפו. העיר שימשה נקודת מוצא לדרכים לכיוונים שונים: צפונה, לכיוון בית חורון; מזרחה, לכיוון ירושלים, דרומה, לכיוון בית גוברין; דרומה מערבה לכיוון אשקלון וצפונה מערבה לכיוון לוד ויפו.

ב. <u>חורבת עקד</u> (ראה תכנית)

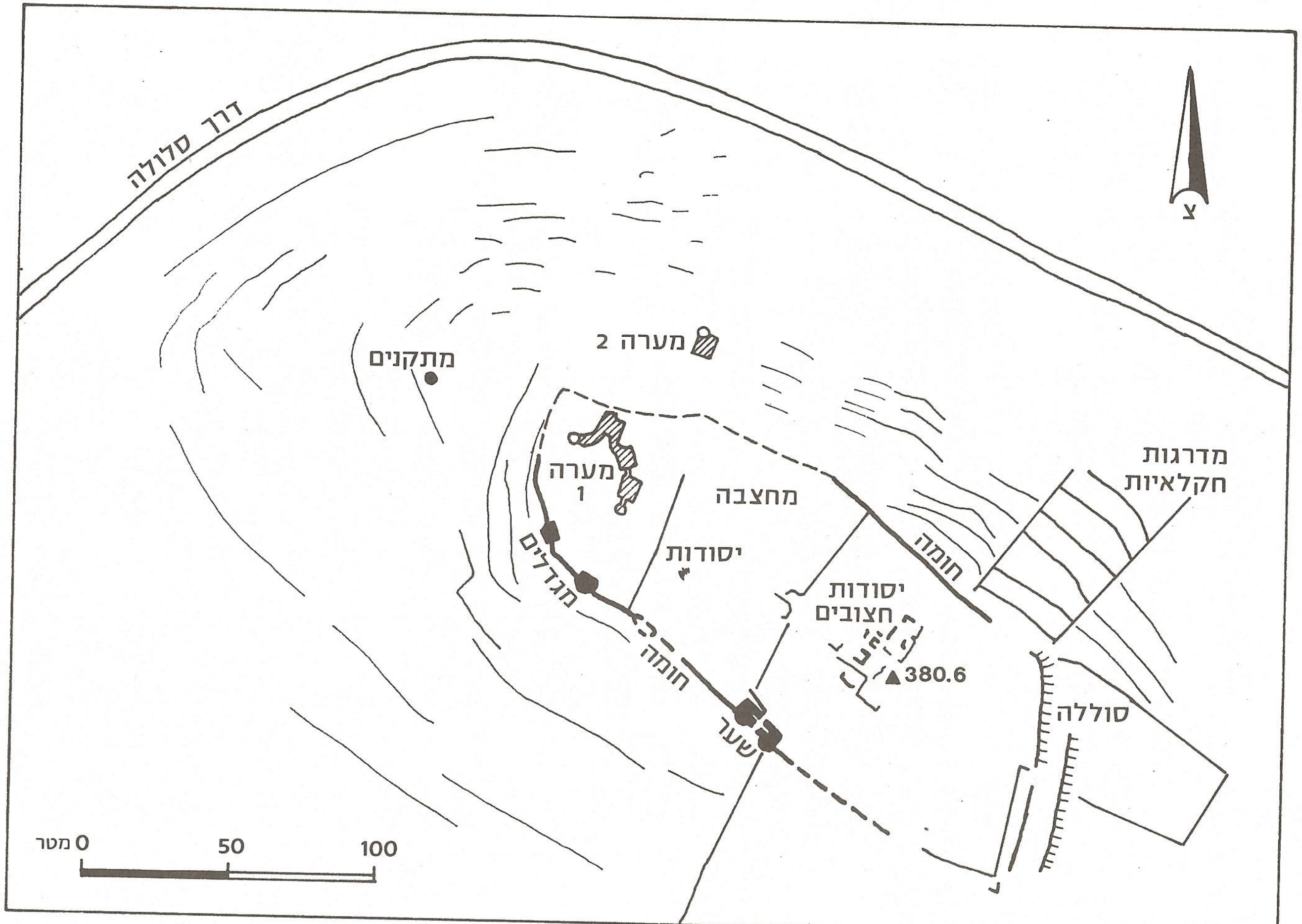
במרכזו של פארק קנדה, על אחת הפסגות הגבוהות באיזור (כ-370 מ' מעל פני-הים). המקום נמצא מצפון למעיינות (עין עקד) ששימשו כמקורות המים של העיר אמאוס. לאחרונה נמצאו במקום שברי גלילים של אבן מיל על-ידי חוליות הסקר של מערכות המסתור בראשותו של יגאל טפר מקיבוץ יגור.

בשנת 1969 נמצאו בשוק יפו מטבעות מתקופת בר-כוכבא, שנאמר כי מוצאם ממקום זה, ובעקבות התגלית נערכה במקום חפירת הצלה על-ידי עמנואל דמתי (אוקטובר 1976)[5]. החפירה נערכה במערה שבצפון-מערב החורבה, ונתגלו בה חרסים מן התקופות: הישראלית, הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה. נתגלו מטבעות: אחת מימי החשמונאים וארבע מימי בר-כוכבא. כמו כן נתגלתה במקום מחילת מסתור באורך של 15 מ', שמסתיימת בבור מים גדול מטויח.

חפירות שיטתיות נערכות באתר מאז שנת 1977 בראשותם של פרופ' מ. גיחון וד"ר מ.

תוכנית חורבת עקד

(כל הזכויות שמורות לפרופ' מרדכי גיחון).

פישר (בעונת 1979) מהחוג ללימודים קלאסיים באוניברסיטת תל-אביב [6].

בחפירות אלו הסתבר שהאתר משתרע על שטח של 25 דונם. במרכזו חציבות רבות בסלע (מחצבות ומתקנים שונים) ובהיקף קיימת חומה שעובייה כ-2.5 מ' והשתמרות גובהה כ-3 מ'.

כן נחשפו השער וחלקים מן החומה הדרומית והמערבית. השתמרותו של השער מרשימה. תקרתו היתה בנויה אבן בקמרון חביתי, וניתן להבחין באבנים הללו כשהן מסודרות בשתי שורות, מצפון למקום השער. באחת הפינות של השער נתגלה סנדל הציר העשוי ברזל. משני צדי השער נחשפו תאים מלבניים, ששימשו כנראה כחדרי משמר. אבני השער מסותתות בקפידה, וסיתות השוליים שלהן הוא הלניסטי. מבחוץ הגנו על השער משני צדיו שני מגדלים עגולים למחצה. הממצא בשער כלל מטבעות הלניסטיות וידיות רודיות, המעידות על אוכלוסיה יוונית אשר ישבה כאן.

מערבה מזה אפשר לראות את המשך החומה, ובעיקר ראוי לציון מגדל עגול המשולב בצד המערבי של החומה. נראה כי אופי האתר הוא מצודה איזורית, ששטחה נועד לאכלס תושבים מהסביבה אשר נמלטו למקום בעת צרה.

אל החומה נסמכו שרידי קירות עלובים שנבנו מאוחר יותר, בתקופת מרד בר-כוכבא. בין השרידים הללו נמצאו סימנים של שריפה עזה, ראשי חיצים, ראשי חנית ורומח, אבני בליסטראות ומטבעות בר-כוכבא. כל אלה מעידים על שימוש משני במצודה בתקופת המרד השני ועל קרב שהתחולל כאן בין אנשי בר-כוכבא לרומאים [7].

תולדות האתר מעידים, איפוא, על שתי תקופות עיקריות: בראשונה ישבו כאן חיילים סלוקיים שרדפו אחר היהודים, ובהמשך ישבו כאן יהודים שנרדפו בידי הרומאים.

ג. <u>בין חורבת עקד לרכוז אבני המיל</u>

בשוליים המזרחיים של דיר איוב נתגלה קטע של דרך ושבר גליל, אולי אבן מיל ובהמשך מזרחה על גבעה (נ.צ. 15261368) נתגלו קטעים של דרך עם אבני שפה ומדרגות חצובות בסלע. הקטעים הללו מובילים לרכוז אבני המיל (להלן). הם נתגלו לאחרונה על-ידי חולית הסקר של מערכות המסתור בראשותו של יגאל טפר מקיבוץ יגור.

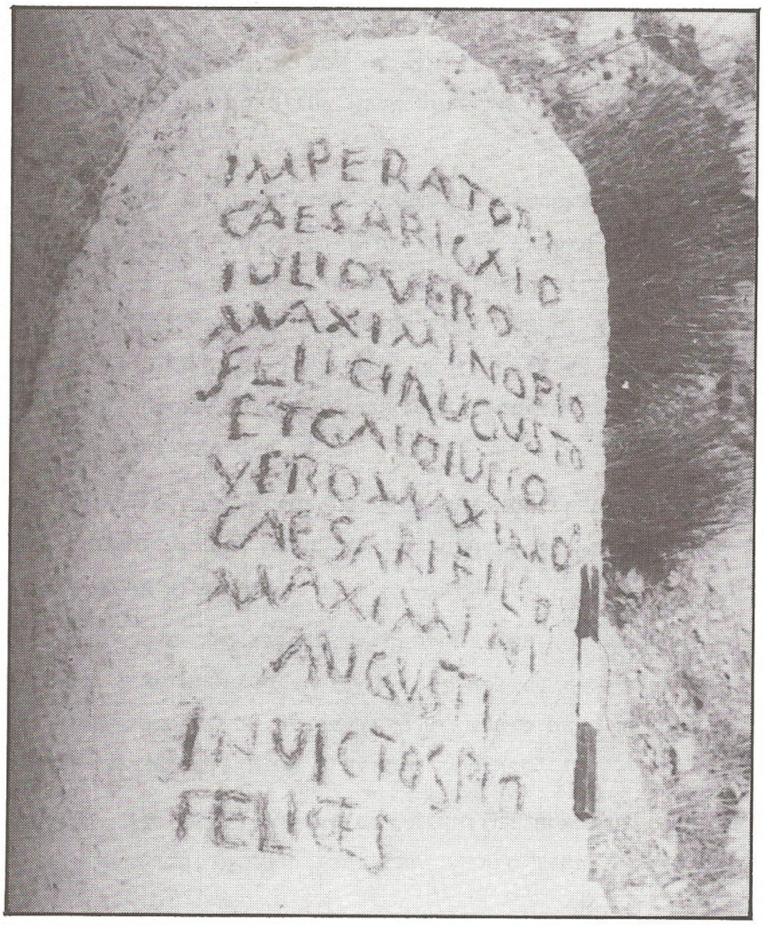
ד. <u>ריכוז אבני המיל</u> נ.צ. 1536/1364.

בגדה הצפונית של נחל אילן, בשני שליש הגובה לערך.

במקום נספרו 16 אבנים, חלקן שלמות והאחרות הן שברי גלילים. בסה"כ נראה כי היו כאן לפחות 10 אבני מיל שונות*.

ד"ר זאב משל הוא הראשון שהביא נקודה זו לתשומת לב, ובסיור שערך במקום עם ד"ר

*תודתנו לד"ר ישראל רול על מידע זה.

אבן המיל עם הכתובת, מריכוז אבני המיל.
שים לב: האבן צולמה במצב שכיבה. צילם: ישראל רול.

חורבת מצד, המצד הביזנטי. צילם: משה פישר.

ישראל רול ב-3.7.71, נבדקה הכתובת שעל אחת האבנים. (זו הכתובת שראינו בשטח)[8].

הכתובת כוללת 12 שורות כתובות בלטינית: "לאמפרטור קיסר גאיוס יוליוס ורוס מקסימינוס, ירא-שמים, בר-מזל, אוגוסטוס, ולגאיוס יוליוס ורוס מקסימוס קיסר (ל) בנו של מקסימינוס אוגוסטוס, הבלתי מנוצחים, יראי-השמים, ברי-המזל". מקסימינוס קיסר הוא מקסימינוס התרקי, ששלט בשנים 235-238 לסה"נ, ומימיו האבן.

ריכוז של אבני מיל מצוי, בדרך-כלל, במקומות בולטים, שבהם היה קל יותר לראותם מרחוק, אם כי יכול בהחלט להיות, שריכוז כזה הוא מקרי ונוצר כתוצאה מתוספת אבנים למקום שכבר היו בו שתי אבנים קודם לכן.

אבן המיל ציינה את המרחק של האבן מנקודת מוצא לכבישים, כאשר יחידת המיל הרומית-ממלכתית היתה 1482 מ'. אולם בארץ-ישראל לא תמיד שמרו על דיוקה של יחידה זו, ולעיתים מוצאים כביש שבו המרחק בין אבן מיל אחת לשניה הוא 1.5 ק"מ ואף 2.1 ק"מ. הצבת אבן מיל חדשה היתה, בדרך-כלל, בגדר עניין תעמולתי אצל הקיסר החדש, ולא נעשתה דווקא לשם התקנת הדרך. נציבי הפרובינציות, אשר רצו למצוא חן בעיני הקיסר, הם שדאגו להצבת אבני המיל.

כ-100 מטר מזרחה לנקודה זו, בעיקול הדרך, נתגלה לראשונה בסיור זה, על-ידי מוטי אביעם ואילן זהרוני, מצד מרובע בצד הדרך, שמידותיו 10×10 מ'.

ה. <u>חורבת מצד</u> <u>(חרבת אל קצר)</u> נ.צ. 1553/1354 (ראה תכנית):

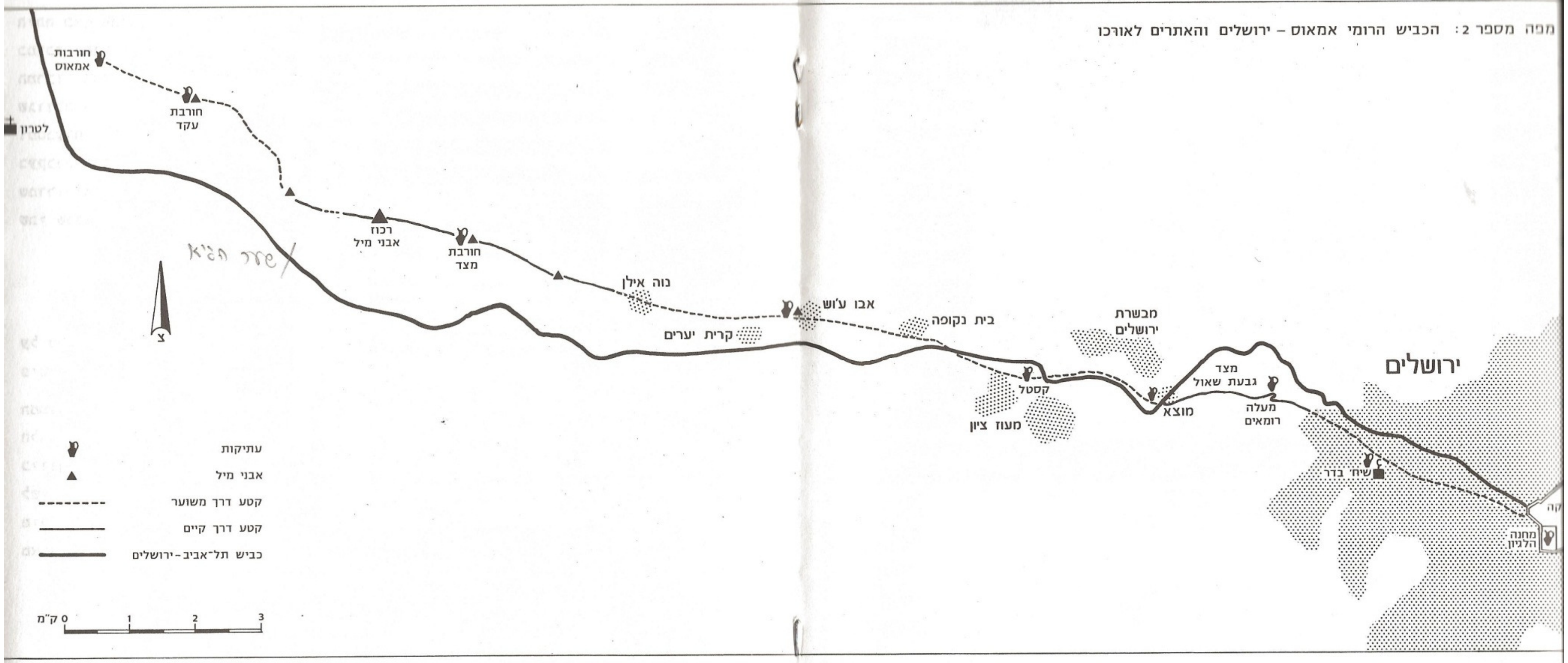
כ-3 ק"מ ממערב לנווה-אילן.

סיירים במאה הי"ט והכ' (גרן, קונדר וקיצ'נר, דלמן ואחרים) שביקרו במקום ציינו את חשיבות האתר לצד הדרך הרומית. דרך זו חוצה את האתר ממערב למזרח. מצפון לדרך שרדו מבנים ששלטו על הדרך, דהיינו שרידי מצדים; ומדרום לדרך מצוי בור מים גדול, חצוב בסלע, מבנה בעל קירות עבים שאולי שימש כחאן ומחצבה אשר ממנה נחצבו אבני הבניה של האתר. (ראה תכנית).

בשנים 1977-1980 נערכו באתר שלוש עונות חפירה בראשותו של ד"ר משה פישר[9]. תוצאות החפירה מצביעות על 4 שלבי בנייה וחמש תקופות שימוש באתר. הן מוכיחות שבמקום היתה נוכחות הן לפני הקמתה של רשת הדרכים המסודרות של האמפריה הרומית (מהמאה הב' לסה"נ) והן בהמשך בתקופה הביזנטית והערבית הקדומה. להלן נפרט את הממצאים, מן הקדום למאוחר:

1) <u>השלב החשמונאי</u> (ראשית מאה ראשונה לפנה"ס):

נחשף בניין בעל קירות עבים הבנוי על גבי הסלע. הבניה היא באבני גויל, וכן אבני גזית עם זיז בולט במרכז. זמנו של המבנה משיא התקופה החשמונאית: מימי אלכסנדר ינאי (103-76 לפנה"ס). נמצאו כ-100 מטבעות שעליהן מופיע השם ינאי

מפה מספר 2: הכביש הרומי אמאוס – ירושלים והאתרים לאורכו

ביוונית, וכן מטבעות שעליהן כתוב בעברית "יונתן כהן גדול וחבר היהודים". מטבעות רבות יצוקות מעופרת, עובדה המעידה על ירידת ערכו של המטבע בתקופה זו. כמו כן נמצאו קנקנים רבים. העדר בולט של ידיות רודיות(שהיו על קנקני האגירה ליין נסך) מעיד על האופי היהודי של המצד.

2) <u>תקופת הורדוס ובני ביתו ותקופת הנציבים</u> (מאה ראשונה לספירה):

בתקופה זו, מסוף ימי הורדוס ועד לשנה השלישית של המרד הגדול, היתה כאן תחנת דרכים גדולה, שכללה מתחם בגודל של 50×25 מ' לערך, ובו מבנה גדול במרכז וחדרים קטנים יותר ששימשו למגורים מסביב (בעיקר במערב). שרידי המבנה המרכזי נמצאו מתחת לבניין הביזנטי. בפינה הדרום-מזרחית של המתחם נמצאה בריכה שגודלה 3.5×3.5 מ' ולה חמש מדרגות. ייתכן כי שימשה כמקווה. נמצאו בה נר הרודיאני ומטבעות מתקופת הנציבים. כמו כן נמצאו שם מטבעות מן השנים השניה והשלישית למרד. בעקבות המרד נעזב הישוב. לתקופה זו יש לשייך בוודאות גם את בור המים הגדול שמדרום-מזרח לאתר. גודלו 13×7 מ' ונפחו כ-300 מ"ק. הטיח שעל פניו הוא אפור ועשוי שתי שכבות שונות.

3) <u>התקופה הרומית</u> (מאה ראשונה - מאה שניה לספירה):

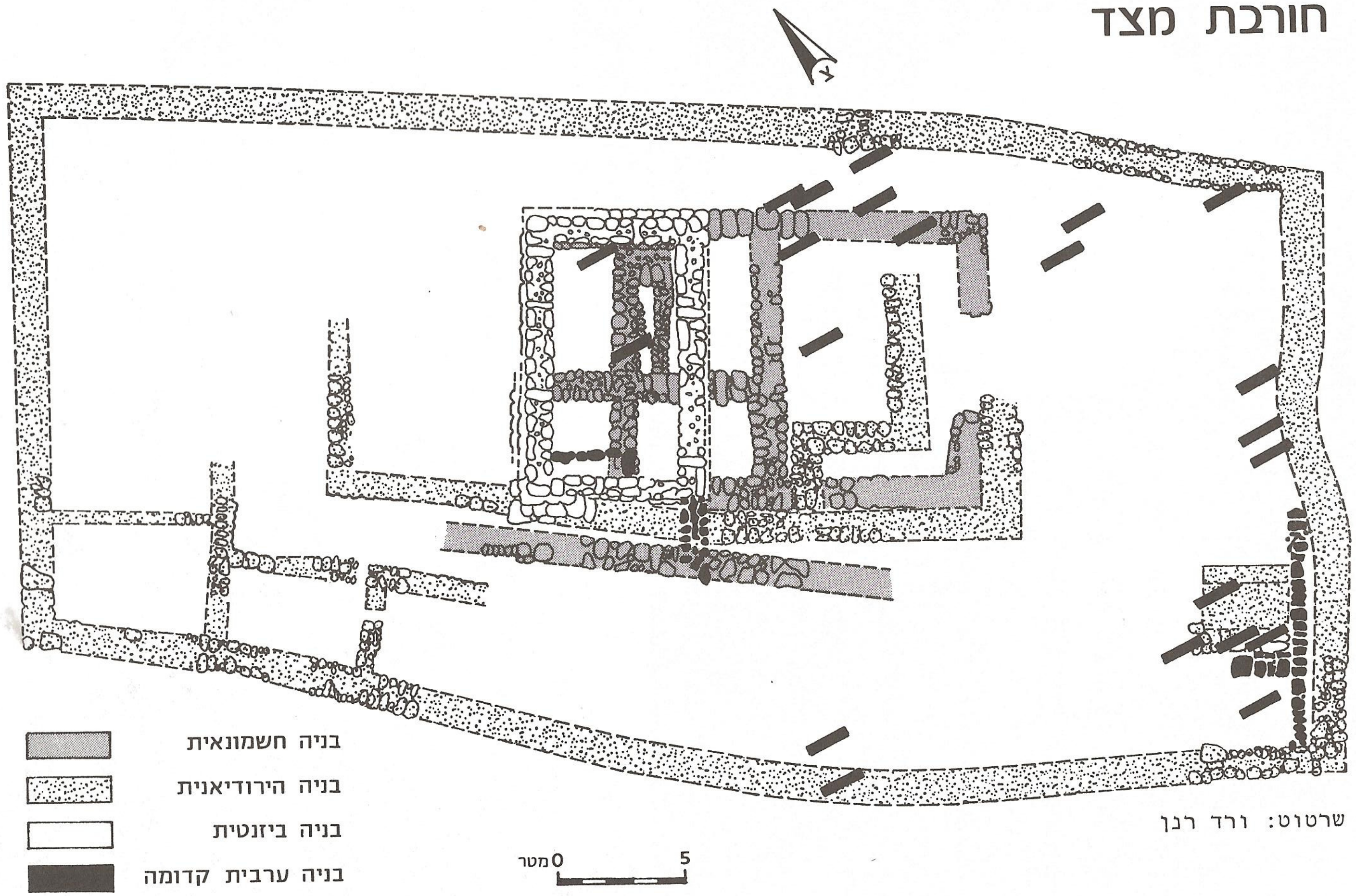
בתקופה הרומית עמד המקום נטוש, אך מספר מועט של ממצאים מעידים על כך שהצבא הרומי עשה שימוש חשוב בדרך. המצד לא נוצל, כיוון שהחיילים אשר פיטרלו לאורך הדרך הסתפקו בנקודות המשמר של אמאוס ואבו גוש.

הממצא כולל שלוש מטבעות: האחת של העיר אשקלון משנת 76 לסה"נ, ועליה חותמת של הלגיון העשירי (LX), והשתיים האחרות של רבאל השני אשר מלך בשנים 76-106 לספירה. כיוון שעל אחת מן המטבעות הללו מופיע שמה של אחת מנשות המלך - "שַקִילַת" - יש לשייך מטבע זו לשנים 90-100 לספירה. בנוסף למטבעות נמצאה בין חורבות האתר אבן מיל מתקופת מרקוס אורליוס (161-181 לספירה) שכתובתה מציינת שהמילין בה נספרו מאיליה קפיטולינה.

4) <u>התקופה הביזנטית</u> (מאות חמישית-שביעית לספירה):

בראש האתר הוקם מבנה מלבני קטן שגודלו 10×5 מ'. יסודותיו נכרו לתוך המבנים שמתחתיו וחלקים אחרים מולאו בעפר. פתח המבנה היה בדרום. התקרה היתה מאבן ונותרו ממנה אבני הקמרון. סיתות שוליים ניכר בחלק מהאבנים. נראה כי להקמת מצד קטן זה יש קשר לדרך ששירתה בעיקר את הצליינות הביזנטית. נמצאו כאן מטבעות של אנסטסיוס הראשון (486-518 לספירה).

חורבת מצד

שרטוט: ורד רנן

(כל הזכויות שמורות לד"ר משה פישר).

חורבת מצד. החלק הפנימי של המצד הביזנטי ובתוכו בולטים הקירות החשמונאים.
צילם: משה פישר.

חורבת מצד. נר הרודיאני שנתגלה בחפירות.
צילם: משה וינברג.

5) **התקופה הערבית הקדומה:**

מעל בור המים הגדול שרד מבנה ששימש, אולי, כחאן בתקופת בית אומיה (מאות 7-8 לספירה). מתקופה זו נמצאו גם 22 קברים מלבניים בנויים. כל הקברים פונים מזרחה: הנקברים הונחו כאן עם ראשיהם לכיוון מזרח ופניהם דרומה, לעבר מכה, ולידם נמצאו עגילים וצמידים. יתכן ששרידי קיר באיזור זה מעידים על כך שהיה כאן מבנה קדוש, דהיינו קבר שיח', מקאם וכיו"ב. זוהי דוגמה נאה לבית קברות מוסלמי קדום, המשקף את ראשית מנהגי הקבורה המוסלמיים.

ו. **בין חורבת מצד לאבו גוש**

במדרון המזרחי של חורבת מצד בנ.צ. 1554/1359 מבחינים בעיקול של הדרך, בסימני חציבה מחד ומילוי בין מדרגות הסלע מאידך.

בהמשך, מזרחה, נראית הדרך הודות לאבני השפה שבשני צידה.

הדרך יורדת לאוכף טופוגרפי ונעלמת בתוך יער אורנים נטוע. ביער באזור נקודת טריג 630 (נ.צ. 1566/1356) מצא החוקר גוסטב דלמן אבן מיל אשר נתגלתה שנית על-ידי ד"ר זאב משל. בקרבת האבן קטע דרך חצוב בסלע, וכן מתקני מים המעידים על חניון דרך קטן שהיה כאן בתקופה הרומית.

ז. **אבו גוש** (להרחיב)

בשנת 1941 ובעיקר בשנת 1944, נבדקו המתקנים שמסביב למעיין על-ידי האבות הדומיניקנים בהנהלת דה וו וסטב. במקום נמצאה בריכה מהתקופה הרומית (מידותיה 16.25×20.70 מ'). לבריכה הוליכו שני מעברים בעלי מדרגות חצובות בסלע, אשר עדיין משתמשים בהן בקריפטה של הכנסיה הצלבנית. מקווה מים זה שימש את יחידת הלגיון העשירי פרטנסיס, שהוצבה כחיל מצב על הכביש הרומאי אמאוס-איליה קפיטולינה[10]. יתכן שהיה כאן גם מגדל שמירה, שכן בסמוך למעיין ובכניסה אליו משובצת בפתח כתובת רומאית בשימוש משני. בכתובת הנתונה בתוך טבולה אנטה (טבלת אוזניים) נאמר: "גדוד עזר של הלגיון העשירי פרטנסיס"[11].

בגן, מימן לפתח הכניסה לבניין מצויה אבן מיל, שמעליה כתובת המציינת כי האבן היא מימיו של הקיסר מרקוס אורליוס משנת 162 לספירה*.

בכנסיה העליונה, זו הנשקפת למרחוק ונודעת בשל פסלה של מריה הבתולה, ליד הקיר, נשענת אבן וגם עליה כתובת של הלגיון העשירי[12].

---

*תודתנו לד"ר ישראל רול על נתון זה.
פרופ'

ח. <u>הקסטל</u>

בתקופה הרומית היה כאן קסטלום - מבצר ששלט על הדרך — והכפר הערבי שהוקם על חורבות המבצר שמר על השם, קסטל.

ט. <u>מוצא (קולוניה)</u>

כאן חצתה הדרך את נחל שורק על גבי גשר שלא השתמר עד היום, אך מופיע במפות מאז התקופה הביזנטית. בתקופה הצלבנית כתוב על המפות המצויירות "גשר מוצא". גשר זה ניצב באותו מקום שבו חוצה היום הדרך המהירה לירושלים את נחל שורק, וגם כיום מכונה המקום גשר מוצא. בקרבת מקום, בעת הרחבת הכביש המהיר, נערכו בשנת 1973 חפירות הצלה על-ידי עמנואל אייזנברג מאגף העתיקות(13) ונחשפו שרידים מחמש תקופות ישוב:

1) <u>תקופת הברונזה הקדומה:</u>

נחשפו שני קטעי מבנים אפסידליים, האחד מתחת לשני.

2) <u>סוף תקופת בית-שני:</u>

נחשפו שרידים של שני מבני מגורים הבנויים בניה נאה ושייכים לישוב היהודי במוצא. הקירות היו מעוטרים בתמשיחי קיר (פרסקו) צבעוניים, בדומה למבנים שנתגלו בחפירות הרובע היהודי בירושלים.

3) <u>התקופה הרומית:</u>

נחשפו שני חדרים מן התקופה הרומית ובהם אותרו עקבות חורבן בשריפה. מבנים אלו הם, כנראה, חלק מישוב של חיילים רומאים משוחררים, שהתיישבו כאן בפקודת טיטוס וקראו לישובם קולוניה ("מושבה"). המדיניות הרומית היתה, להתיישב בצד הדרך החשובה לירושלים ועל גבי חורבות ישוב יהודי שנהרס במרד הגדול.

4) <u>התקופה הביזנטית:</u>

נתגלה מכלול של מבנים, השייכים לכנסיה אשר נחשפה מצדו השני של הכביש.

5) <u>התקופה הצלבנית:</u>

מצודה שמידותיה 15×30 מ', בעלת אבנים גדולות המסותתות סיתות שוליים. פינת המצודה קרובה לכביש המהיר, וכל הנוסע בו יכול לראותה.

(תיאור המקום בילג)

י. מעלה רומאים ומצד גבעת שאול

הדרך מגשר מוצא עולה לירושלים מדרום לכביש המודרני; תחילה בנחל מנוחות ובהמשך, בקטע הידוע בשם "מעלה רומאים". כיום זוהי דרך עפר שהתוואי הקדום שלה הוא תוואי הדרך הרומית. קטע זה מאופיין בעיקולים חדים (סרפנטינות) המסייעים לעלות בעליה התלולה.

העליה מתחילה בגובה של 670 מ' מעל פני-הים ומסתיימת בגובה של 760 מ' מעל-פני-הים. המרחק בין שתי נקודות אלה בקו אוירי הוא כ-500 מ' בלבד.

מצפון לתחילת העליה, במקום החולש על הדרך (גובה 735 מ' מעל-פני-הים, נ.צ. 1336/1967) נערכו בשנת 1967 חפירות על-ידי וסיליוס צפיריס מאגף העתיקות(14). מקום זה נקרא בשם מצד גבעת שאול. כאן נחשפו מגדל שמירה מהתקופה החשמונאית וההרודיאנית ומצודה מהתקופה הרומית מאוחרת ומהתקופה הביזנטית (ראה תכנית).

מגדל השמירה הוא מבנה מסיבי ומרובע, שמידותיו 10×9.25 מ' והוא מחולק לארבעה חדרים גדולים וחדר מדרגות מרובע, בפינה הצפון-מערבית. הקומה התחתונה היתה ברובה מתחת לקרקע, וטיח עבה שהקיף את הבניין מבחוץ מנע חדירת מים פנימה. בחלק מהמקומות השתמרה הקומה התחתונה בשלמותה ונראים בה המשקופים, התקרה וראשית הקירות של הקומה השניה. פתח הכניסה נמצא במזרח והוא מוביל לקומה העליונה בלבד. חדר המדרגות מקשר בין שתי הקומות, גודלו 3.5×3.5 מ' והמדרגות שבו מסובבות עמוד מרכזי מרובע. הקיר הצפון-מערבי של המגדל שימש כדופן של בור מים, אשר הוסיף לשמש גם בזמן קיום המצודה. על-פי הממצא, שכלל מטבעות וכלי-חרס, יש לתארך את המגדל החל מימי אלכסנדר ינאי (סוף המאה השניה לפנה"ס) ועד סוף המאה הראשונה לספירה.

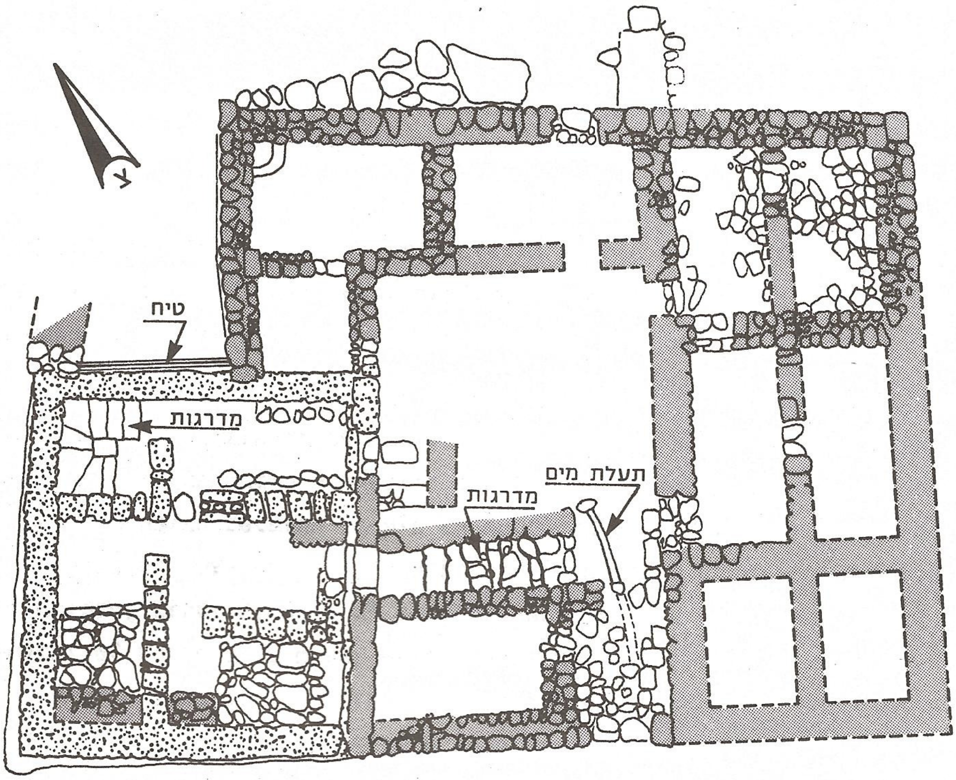
המצודה נבנתה מאבני גזית קטנות ומטויליחות, ובכך היא שונה מהמגדל הבנוי אבנים גדולות ללא טיח. המגדל החשמונאי שולב כאגף בתוך המצודה, שגודלה 16×16 מ'. במרכז המצודה מצויה חצר, וממנה עולות ארבע מדרגות לקומה העליונה של המגדל ועשר מדרגות יורדות לקומתו התחתונה. בנוסף למגדל מצויים סביב החצר תשעה חדרים. על-פי המטבעות וכלי-החרס שנמצאו, יש לתארך את המצודה החל מראשית המאה הרביעית לספירה ועד סוף התקופה הביזנטית. מן הראוי לציין מטמון של כ-150 מטבעות מימי קונסטנטין ויורשיו. יש לציין כי שתי תקופות עיקריות אלו מצויות גם בחורבת מצד, אך שם המצודה היא חשמונאית-הרודיאנית והמגדל הוא ביזנטי.

יא. שיח' בד'ר (גבעת רם) במערבה של ירושלים החדשה(15)

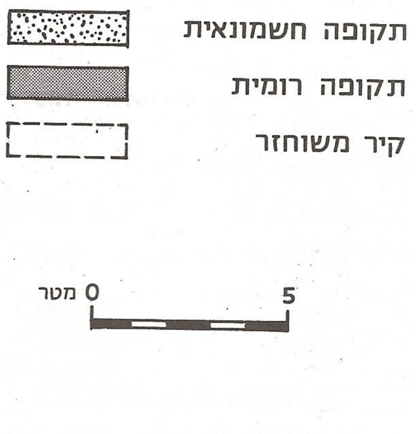
לאחר מלחמת השחרור נערכו במקום חפירות שהעלו שרידי ישובים מכמה תקופות:

1) שרידי ישוב מסוף תקופת בית-שני, שבו גרו יהודים אשר עסקו בחציבת אבן לבניין ירושלים, בימי הורדוס ואגריפס הראשון.

מצד גבעת שאול

שרטוט: ורד רנן

2) <u>ישוב רומי של הלגיון העשירי</u>: הישוב היה ממוקם סמוך לדרך הרומית, ואנשיו עסקו בתעשיות לבנים שונות כגון: רעפים, לבנים לבית-מרחץ, צינורות וכדומה. על הלבנים נמצאו כ-260 טביעות, רובם של הלגיון העשירי. כמו כן נתגלו כבשן, ממגורה עגולה לטין, מקום הסקה, מקום לכיור לבנים בדפוס, בורות עם כמות נכבדה של חוואר חולי ירקרק, ששימש בתהליך יצור הלבנים. ישוב זה נבנה מיד לאחר חורבן הבית. בשלב השני, השייך למאה השלישית, הוכשר המקום למטרה אחרת. משלב זה נמצאה במקום רשת של צנורות חרס. על לבנה המכסה תא ביקורת, נמצאה חותמת הלגיון העשירי. נראה כי הישוב הזה נתקיים כאן עד שהלגיון העשירי עזב את איזור ירושלים ועבר לאילת, בסוף המאה השלישית לספירה.

3) <u>מהתקופה הביזנטית</u> נמצאו כנסיה ומנזר.

יב. <u>מצודת ירושלים</u> אין עוד כתובת ליד המצודה.

לאחר חורבן בית המקדש, בשנת 70 לספירה, התיישב הלגיון העשירי במצודת ירושלים. לגיון זה היה אחד מן הלגיונות החשובים שסייעו לטיטוס בדיכוי המרד הגדול. הלגיון נשאר בירושלים כחיל מצב ומחנהו נקבע, כאמור, במצודת ירושלים.

בחפירות שנערכו במצודה נתגלו שרידים מועטים ממחנה הלגיון. במזרח שטח החפירה נחשף קטע ממבנה וכן רחבה פתוחה ומטויחת שהשתרעה בינו ובין החומה. במקביל לחומה, חוצות את הרחבה שלוש תעלות מים מטויחות. כן נתגלה צינור חרס, שנחשף בזמנו על-ידי ג'והנס, ובכל אחת מחוליותיו מוטבע חותם הלגיון העשירי LXF [16].

נראה כי יעדה של הדרך אמאוס-ירושלים היה מצודת ירושלים, וממנה יצאו יחידות פטרול של הלגיון לשמירה על הדרך.

<u>סכום</u>

סיור לאורך תואי הדרך העתיקה מאמאוס לירושלים ובדיקת תוצאות החפירות באתרים אחדים שלאורך הדרך הזאת מעלים מחדש את אופיים המיוחד של צירי התחבורה בתקופה העתיקה.

כמו בשאר האימפריה הרומית גם בארץ ישראל נקבעה רשת דרכים מסודרת בתקופת הקיסר הדריאנוס (117-138 לספירה). הדרכים הרומיות מסודרות לפי נקודות מוצא (Caput Viarum), הן סלולות ו/או חצובות, מוגדרות בשוליים בנויים ולאורכן מוצבות <u>אבני מיל</u> - אלה מסמלות מרחקים אך משמשות גם חומר תעמולה מצד השלטונות הרומיים.

הדרך שסירנו לאורכה ומצביעה על כל הנתונים הללו, הפכה לאחת הדרכים הרומיות החשובות.

אך בדיקת תוצאות החפירות באתרים שלאורכה מצביעה שהדרך היתה לא פחות חשובה כבר בתקופה החשמונאית והמשיכה לשמש אף את הצליינים הנוצרים והסיירים הערביים.

הדרכת הנושא

ניתן ליישם את הנושא באמצעות סיורים בשטח, בכמה אפשרויות:

א. צעדה לאורך כל המסלול, מאמאוס דרך נווה אילן, אבו גוש, הקסטל, גשר מוצא, מעלה הרומאים וירושלים. זוהי צעדה ארוכה, כמוה כמסע, והיא מתאימה ליחידות צבא או לתנועת נוער. אורכה המשוער של הדרך היה 18 מיל שהם כ-27 ק"מ. הצנחנים נוהגים לערוך את מסע ההשבעה שלהם בציר מקביל, ממבוא חורון למעלה החמישה, הרדאר, נבי סמואל והכתל.

ב. טיול מחורבת מצד (חרבת אל קצר) אל ריכוז אבני המיל, חורבת עקד ואמאוס. ניתן להגיע בכל רכב עד לאוכף שממזרח לחורבת מצד. אפשר לשלב גם קטע נסיעה, כאשר מנקודת ריכוז אבני המיל ממשיכים לשער הגיא (מהלך ארבעה ק"מ בלבד, ושם מחכה הרכב) ומשם לחורבת עקד ולאמאוס. בטיול כזה רצוי לעמוד על השווה והשונה שבין הדרך הראשית לירושלים כיום, לבין הדרך הרומית, וזאת מהיבטים של: אופי התחבורה, התוואי הטופוגרפי, השמירה על הדרך (המצודות התורכיות במאה ה-19, שאחת מהן שרדה בשער הגיא) ועוד.

ג. אתרים לאורך הדרך: אפשר להעלות את הנושא כנושא משני, תוך כדי סיור באחד או בכמה מן האתרים שהוזכרו לאורך הדרך, כמו: אבו גוש, הקסטל, מוצא (קולוניה) מעלה רומאים ומצודת ירושלים. אפשר לעשות זאת אפילו בנסיעה שגרתית לירושלים ולהזכיר, בדרך את מקור השמות "הקסטל", "קולוניה" ו"מעלה רומאים", ואת פשרם.

מבין שלוש אפשרויות אלה המומלצת ביותר היא אפשרות ב', המתאימה לטיולי בתי-ספר, החל מכיתה ה', והיא אף אופיינית לשיטת ההדרכה בחברה להגנת הטבע.

<u>ביבליוגפיה</u>

1. ישראל רול, קדמוניות ט' (34-35), החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל. עמ' 38-50, תשל"ח. מאמר יסודי ובסיסי ובו מפה ומבחר ספרות.

2. ישראל רול ואיתן איילון, ישראל עם וארץ שנתון מוזיאון הארץ א' (19). כבישים רומיים בהדום ההר של השומרון וצפון יהודה, עמ' 131-146. תשמ"ד.

3. יוסף בן מתיתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (תרגום שמחוני), מסדה, ספר ב' י"ט ח-ט, 1968.

4. יזהר הירשפלד, דפים למורי דרך יולי 1976, אמאוס עיר היסטורית בנוף בוסתנים.

יזהר הירשפלד, קדמוניות ט', מערכת אמות המים של אמאוס מן התקופה הרומית ביזנטית, עמ' 85-88, תשל"ו.

מרדכי גיחון, קדמוניות י"א, מרחצאות רומיים בארץ ישראל, עמ' 37-59. תשל"ח.

מיכאל אבי יונה, אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל. כרך א', אמאוס עמ' 11-12, 1970.

5. חדשות ארכיאולוגיות סא-סב עמ' 61, 1977.

6. חדשות ארכיאולוגיות ע"ג, עמ' 23-24, 1980.

7. מרדכי גיחון, קתדרה 26, ההיבט הצבאי של חקר מרד בר-כוכבא על פי חקר מערכות המסתור, עמ' 30-42, תשמ"ג.

8. ישראל רול, ארץ בנימין, אבן מיל רומית חדשה מסביבות שער הגיא, עמ' 272-274, תשל"ב.

9. חדשות ארכיאולוגיות פ"ב, עמ' 54-55, 1983.

10. מיכאל אבי יונה, אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, כרך א', אבו ע'וש עמ' 2, 1970.

11. זאב וילנאי, אנציקלופדיה אריאל כרך א', אבו ע'וש, עמ' 12-15, 1977.

12. הלל גבע קתדרה 25

13. צ. רובין, י. רול קתדרה 30

12. אורי דביר, לאן נטייל השבוע, עמ' 270-272, 1972.

13. חדשות ארכיאולוגיות מח-מט עמ' 64-65, 1974.

14. V. Tsaferis, IEJ 24, Tower and Fortress near Jerusalem, pp. 84-98, pl. 14-16, 1974.

15. מיכאל אבי יונה, ידיעות ט"ו, חפירת שיח' בדר עמ' 19-24, תש"י.

16. רות עמירן ואברהם איתן: ארץ ישראל י"א, החפירות במצודת ירושלים בשנים 1968-1969, עמ' 213-218, תשל"ג.